# Eğitimde Küresel İmkânlar -Küreselleşen Dünyada Eğitimde Fırsat Eşitliği ve Özgürleşim Fırsatları Üzerine-

*Yasin Aktay**

**Özet**

Bu yazıda küreselleştiği varsayılan dünyamızda, eğitimdeki yeni gelişmelerin sınıfsal ayrımları ve toplumsal eşitsizlikleri üretmeye veya bertaraf etmeye katkıları sınanıyor. Bunun yanı sıra bu gelişmelerin ne tür özgürleşim imkânları yaratmış olduğuna dair eleştirel mülahazalarda bulunulmaktadır. Bu mülahazalar da sanayi toplumunda eğitimin mahiyeti ve işlevleri hakkında sosyolojik literatürde klasikleşmiş sağ ve sol görüşlerin yeniden tartımına dayandırılmaktadır. Bunun için öncelikle küreselleşme-öncesi sanayi veya modern çağda bu görüşler açısından eğitimin bir hikâyesi kısaca gözden geçiriliyor. Sonuçta küresel çağda internet ve serbest dolaşım şartlarının eğitimde yeni imkânlar yarattığı, ancak yine de eğitimin en önemli rollerinden birinin toplumsal tabakalaşmayı yeniden üretmek olmaya devam ettiği, küresel dünyada eğitimin sanılanın aksine ideolojik işlevinden soyutlanmamış olduğu, yeni ideolojik işlevler kazandığı ve bunların neo-liberal pazar ideolojisinin gerektirdiği türden relativist ve performans yüceltimi ve teknokratizmle ifade edilebilecek değişik kompozisyonlar ürettiği gibi çıkarımlara ulaşılıp tartışılmaktadır.

**Anahtar Kelimeler**

Küreselleşme, Düşünümsellik, Fırsat Eşitliği, Özgürleşim, Sembolik Sermaye.

**Abstract**

In this article, the contributions of new developments to produce or eliminate class distinctions and social inequalities in a world which is supposed to be globalizing are examined. Then, some critical remarks are made on what kinds of possibilities for emancipation these developments create. These remarks are based on a reevaluation of some leftist and rightist points of view which has been classical ones in sociological literature about the nature and functions of education in industrial society. For this, above all a brief story of education in pre-global industrial or modern era from the points of view of these ideas is reviewed. It is true that in the globalization the internet network and some other conditions of communication and social mobility have brought about the constitution of new possibilities in education. One of the most important aspects of education, however, is still the reproduction of social stratification. Just on the contrary of the widespread ideas education has not been got rid of its ideological function. The modern function of education in crudely producing the national ideology has decreased its importance, but education has also been charged by new ideological functions, and these all produce various com positions that could be stated as relativism, performance sublimation and technocratism, which correspond to the ideology of a free-liberal market.

**Key Words**

Globalization, Reflexivity, Equality of Opportunity, Emancipation, Symbolic Capital.

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

© Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri/Educational Sciences: Theory & Practice
2 (1) • Mayıs/May 2002 • 7-22

Doç. Dr. YASİN AKTAY
Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü
Konya

Elektronik Posta: yaktay@yahoo.com

**Yayın ve Diğer Çalışmalarından Seçmeler**

**Aktay, Y.** (2001). Birleşen dünyada çoğalan kültürler? *European Agenda (Avrupa Günlüğü)*, 2.

**Aktay, Y.** (2000). Küreselleşme ve siyasal metafizik. *Umran*, 72.

**Aktay, Y.** (2000, Temmuz). Modernizmin aydınlanma vehmi. *Toplumbilim Dergisi*, *11*, 103-112.

**Aktay, Y.** (1999). Aklın sosyolojik soykütüğü: Soy akıldan tarihsel ve toplumsal akla doğru. *Toplum ve Bilim*, 82, 114-140.

**Aktay, Y.** (1998). yirmibirinci yüzyıla doğru bilgi toplumu. *Yeni Türkiye Dergisi*, *19*, 553-565.

**Aktay, Y.** (1997). *Body, text, identity the islamist discourse of authenticity in modern Turkey*. Unpublished doctorate thesis, The Middle East Technical University, Ankara.

Topçuoğlu, A. & **Aktay, Y.** (ed.ler.). (1996). *Postmodernizm ve İslam küreselleşme ve oryantalizm*. Ankara: Vadi Yayınları.

**Aktay, Y.** (1993). *Political and intellectual disputes on the academisation of religious knowledge*. Unpublished master's thesis, The Middle East Technical University, Ankara.

# Eğitimde Küresel İmkânlar -Küreselleşen Dünyada Eğitimde Fırsat Eşitliği ve Özgürleşim Fırsatları Üzerine-

*Yasin Aktay*

Küreselleştiği söylenen dünyamızda eğitimin durumu her bakımdan incelenmeyi hak ediyor. Çünkü eğitim, insan toplumsallaşmasının en temel kurumlarından birisidir. Şayet küreselleşme insanlığın gelişiminin önemli bir ânı olarak kabul edilecekse bu dönemde gerek eğitim kavramının gerekse de eğitimle ilgili düşünce ve uygulamaların mahiyetinde ne tür değişimler olduğunu irdelemek gerekiyor. Her şeyden önce belirtmek gerekir ki eğitim, salt eğitim amacıyla kurulmuş okul, üniversite gibi kurumların ne bugün ne de geçmişte tekelinde olmuştur. Toplumsallaşmanın *en temel davranış örüntülerinden* (Aydın, 1997) biri olarak eğitim sadece okullarda değil, hayatın her aşamasında ve her yerinde gerçekleşen bir faaliyettir. Aile içinden başlayarak iş ve meslek hayatı, dinî toplantı ve kurumlar, cami, kilise, mahalle ve hatta sokaklarda gerçekleşen ve belli kültürlerin kuşaklara aktarımı, belli anlam dizgelerinin üretim ve dağıtımı olarak görüldüğünde, kuşkusuz bu iş için özel olarak açılmış okulların özelliğine ayrıca bir dikkat sarf etmek gerekiyor. Okulun tarihi ve değişik toplumlardaki işlevleri her zaman için eğitimin işlevindeki okul ile iktidar arasındaki ilişki, okulun hangi türden bilgiyi aktardığı, hayatın her ânına yayılan bir davranış örüntüsü olarak eğitime, okulun ne kattığı gibi ihtilafları ve tartışmaları beslemiştir. Burada tabii ki eğitimle ilgili neredeyse her şeyi kuşatma iddiası taşıyabilecek böylesi bir tarama yapmayı düşünmüyoruz. Daha ziyade eğitimin küreselleştiği varsayılan dünyamızda, sınıfsal yapıyı ve toplumsal eşitsizlikleri üretme veya bertaraf etmenin yanısıra özgürleşim imkânları açısından nasıl bir mesafe kat edilmiş olduğuna dair bir kaç mülahazada bulunacağız. Bu mülahazalar da sanayi toplumunda eğitimin mahiyeti ve işlevleri hakkında sosyolojik literatürde klasik hale gelmiş sağ ve sol görüşlerin bir yeniden tartımına dayandırılacaktır. Bunun için öncelikle küreselleşmeye öncülük eden sanayi çağında bu görüşler açısından eğitimin bir hikâyesini kısaca gözden geçirmek gerekiyor.

## Küreselleşme-Öncesi Dünyada Eğitim

Kendi başına tarihe neredeyse yeniden bakmamızı gerektiren hâkim bir paradigma haline geldiğine göre küreselleşmenin bir öncesini takdir etmenin yeridir. Kapitalizmi dünyanın kat etmesi zorunlu bir aşama olarak kabul edince Marksist tarihselciliğin hegemonik bir telkiniyle onun dışında kalan her türlü toplumsal koşul veya tarihsel evre kapitalizm-öncesi olarak nitelenecekti. Küreselleşme-öncesi, sanayi toplumuna karşılık gelse de aslında modern toplumun doğasında küreselleşmeye atfedilen özelliklerin çoğunun bulunduğu bir gerçektir. Ayrıca *küreselleşme-öncesi* deyiminin önemi, tarihsel bir dünya algısından mekânsal bir dünya algısına geçişi ifade eden küreselleşmenin tarihsel yanını ifşa eden ironisidir. Ancak burada amacımız tabii ki bu ironi üzerinden büyük sözler sarf etmek değil, sadece tarihsel olarak küreselleşme söylemlerinin mazisine küreselleşmenin muhtemel bir lugatçesi eşliğinde bakmaktır.

İngiltere, Hollanda ve Fransa'da on yedinci yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlayan ve zamanla bütün küreye yayılan, adına *modern* denilen, dünyayı niteleyen üç büyük devrimden söz edilir. Bu devrimler, *sanayi*, *demokrasi* ve *eğitim* devrimleridir. Amerikan akademik sisteminin geniş bir incelemesini içeren *American University* başlıklı meşhur kitabının girişinde Talcot Parsons bu üç devrimin ortak özelliğinin, yaygınlaştıkları ölçüde insanlık durumunu ilerleten bir etkiye sahip olması olduğunu belirtir. Bu üç devrimin hepsi de Parsons'a göre evrimci anlamda *ilerici* değişimlere yol açmışlardır; çünkü hem toplum ve hem birey için daha önceki kısıtlayıcı sınırlamalardan özgürleşmelere ve daha önce başarılması imkânsız olan şeylerin başarılabilmesinin imkânlarına yönelik katkıda bulunmuşlardır. Bu da *kurumsallaşmış bireycilik* denilebilecek bir çerçeve içinde cereyan etmiştir. Kurumsallaşmış bireycilik ise beşerî eylemin bileşenlerinin kendine özgü bir örgütlenme tarzına işaret eder: ortalama bireyin ve bu bireyin ait olduğu toplulukların sahip oldukları değerleri sürdürebilme kapasitesini artıran bir tarz. Sanayi devrimiyle birlikte kolaylaşan ve insanlara büyük maddî olanaklar açan hayat içinde, yoksulluk sorununun yeni ifadesi, kitlesel fakirliğin artık zorunlu olmadığına dair yeni bir inancın bir işareti olmasıdır. Bu gelişmenin bir diğer ifadesi de artık insanların verili bazı niteliklere mahkumiyetlerinin gittikçe azalmaya yüz tutması ve *kazanılmış* niteliklerin gittikçe insanların hayatında daha fazla yer tutmasıdır. Bu durum özellikle eğitimin kitleselleşmesi yoluyla kendini daha fazla göstermektedir. Diğer yandan ekonomik ilerlemenin bir anlamı da genelleşmiş maddî kolaylıkların geniş kitlelerin kullanımına açılmış olmasıdır.

Demokratik devrimle birlikte otorite, dünyanın her tarafında gittikçe yaygınlaşan bir yol olarak, uygulandığı kitlelerin denetimine gittikçe daha fazla açık hale gelmiştir. Kuşkusuz bu otorite biçiminin uygulanmasında yeni ve kendine özgü sınırlılıklar da baş göstermektedir, ancak yine de gittikçe daha fazla özgürlüğün söz konusu olduğu bir gerçektir. Parsons kitabı yazdığı zamanlarda (1973) dünyada geçerliliğini hâlâ sürdürmekte olan komünist rejimlerin bile kendilerini halkın demokrasileri olarak nitelemelerinin önemine dikkat çekiyor. Bu da, Parsons'a göre daha öncekine nazaran daha fazla siyasal özgürlük anlamına geldiği gibi, modern toplumlarda etkili kolektif eylem kapasitesindeki artışın da değişik bir ifadesiydi.

Modern dünyanın oluşumunu niteleyen üçüncü büyük devrim de eğitim alanında yaşananıdır. Parsons'a göre bu devrim cehaleti azaltmış ve hem bireylerin hem de toplumların insanlığın amaçlarının yerine getirilmesi doğrultusunda bilgi kullanma kapasitesini artırmıştır. Kültürel düzeyde de bilgi, toplumsal örgütlenme düzeyindeki ekonomik kaynaklarla paraleldir ve rasyonel eylem kapasitesini artırır (Parsons, 1975).

Öğrenme süreçlerinin kurumsal formalleşmesi anlamında eğitim, kitlesel ve genele yayılan bir okur-yazarlığın kat edilmesi yoluyla devrimsel muhtevasını kazanmıştır. On dokuzuncu yüzyılın öncesinde bütün bir nüfusun okur-yazarlığa seferber edilmesini gerektiren ne ciddi bir sebep vardı, ne de böyle bir durum tasavvur edilebilirdi. Oysa on dokuzuncu yüzyıldan sonra okur-yazarlığın bütün nüfusu hedefleyen bir kampanyaya dönüşmesi için ciddi sebepler ortaya çıkmıştı. Sanayi toplumunun şehirli ve karmaşıklaşan ilişkileri bütün insanlar arasında geçerli olacak daha kitlesel dillerin veya iletişim ortamlarının gelişimini zorunlu kılıyordu. Eğitimin kitleselleşmesi her şeyden önce bu gelişimin zorunlu kıldığı bir durumdu. Sanayi öncesi aile içindeki çocuğun statüsü, yine ailenin toplumsal konumu ve çocuğun aile içindeki konumuna göre önceden belirlenmiş, doğumla sabitlenmiştir. Oysa ileri sanayi toplumlarında çocuk yetişkinliğe doğru sosyal konumunu hak ederek örneğin bir meslekî statü edinir. Okul genç insanları bu geçişe hazırlar, bütün gençlerin statülerini kazanabildikleri evrensel standartlar ve eşit imkânlar temin eder.

Aynı gelişimin diğer boyutunda, hiç bir insan tekini dışarıda bırakmayan geniş denetim mekanizmaları yoluyla, sağlıktan savunmaya, medenî halden eğitim durumuna kadar her insanın belli bir kayda ve standarda sahip kılınması hedefleniyordu. Michel Foucault'nun, modernleşmenin tarihini yazarken *nüfusun keşfi* (Foucault, 1986) diye ni-

teleyeceği bu süreçte eğitimin kuşkusuz daha doğrudan ve tamamlayıcı bir işlevi oluyordu (Aktay, 1999). Kayıt altına alınan ve bütün özellikleri bilinmeye başlanan nüfus, zaten üzerinde modern toplumun en karmaşık iktidar dizgelerinin uygulanacağı bir alan olarak özenle işleniyordu. Sürece, iktidar temrinlerinin yarattığı bir olgu olarak nüfusun eğitimi şeklinde bakmak ile Parsons'un deyimiyle *evrimsel bir gelişim*in ifadesi olarak bakmak arasında kuşkusuz ciddi bir fark vardır. Parsons'un eğitim kavramına bakışında toplumsal eşitsizliklerin üretimine olan katkıları bakımından hiç bir dikkat sarf edilmez. Aksine modern toplumda söz konusu edilen üç devrimin, hayatın mukabil alanlarına getirdikleri kolaylıklar paralelinde, eğitimin muhtevasındaki ve yaygınlığındaki gelişimin de özgürlük imkânlarını daha da artırdığı yönünde sağcı bir iyimserliğin ifadesi vardır. Benzer bir bakışı küreselleşen dünya için deneyen Anthony Giddens eğitimin küreselleşmeye doğru iyice yaygınlaşan etki ağı sayesinde bugün hayatın her evresinde *düşünümsellik* denilebilecek ileri bir bilinç seviyesine ulaşıldığını anlatır. Artık herkes bu kitlesel eğitim sayesinde eskiden sadece konunun uzmanlarının bilebileceği bir çok bilgiye ortalama bir seviyede sahip olabilmektedir. Bu da insanların kendilerini daha fazla kontrol edebildikleri, kendi üzerlerine daha fazla düşünüp kendi kaderlerini daha fazla tayin edebilmeleri anlamda bir öz-düşünümsellik durumuna denk düşmektedir. Kuşkusuz bu düşünümselliğin her şeyden önce sadece okullar ve eğitim sistemindeki kurumsallaşma sayesinde yoğun olarak yaşanmakta olan toplumsal hayatla bir ilgisi vardır. Örneğin Giddens'in bu konuda verdiği örnekler tıp ve ekonomidendir; sözgelimi herkesin artık enflasyonu çok iyi bilmesi, oysa bunun daha önce bir uzmanlık bilgisinin sınırlarında olması gibi (Giddens, 1994). Daha bir çok örnekle gösterilebilecek bir şey, günümüzde insanların aşırı bilgilendikleri konular dolayısıyla kendi kaderlerine eskisine göre daha fazla hâkim olabildiklerini söylemek de tipik bir modernist iyimserliktir. Burada Foucault'nun ve bir çok ideoloji analizcisinin uyarılarıyla dikkatimizi yeni iktidar dizgelerinin veya yeni toplumsal eşitsizliklerin yeniden üretimine eğitimdeki ve aslında bütün bir kültürel alandaki bu küresel gelişmenin nasıl bir katkıda bulunduğu üzerinde yoğunlaştırmak durumundayız. İster eğitim yoluyla ister diğer kültürel kanallarla geliştiği izlenimi uyandıran düşünümsellik, dayandığı bilimsel disiplinlerin (Foucault, 1977) doğası gereği büyük ölçüde yeni disiplin ve ideoloji mekanizmalarını işleme sokmuştur. Bu disiplinlerin düşünümsellik vehmi uyandırması, ya henüz bütün zihinsel faaliyetin, içinde cereyan edebiliyor olmasından veya dolayısıyla bunun sınırlarının eskisine nazaran daha zor aşılabiliyor olmasındandır. Her hâlükârda modernleşmenin veya küreselleşmenin eğitim yoluyla veya kendine özgü diğer kanallarla tedavüle

soktuğu ideolojilerin küreselleşme-öncesindekilere veya modernleşme-öncekilere nazaran daha özgürleştirici olduğu, bizzat bu ideolojinin içinden dillendirilebilen ideolojik bir iddia olmakla kalıyor.

## Eşitsizliğin Her Dem Yeniden-Üretimi

Sanayinin öngördüğü toplumsallaşma tabii ki yeni bir kültürlenme sürecini zorunlu kılıyordu. Parsons'un baktığı yerden bu durum, gördüğümüz gibi, insanın gelişiminin evrimsel bir ânına denk geliyor. Kuşkusuz rakamsal olarak eğitimdeki kurumsallaşma performansı itibariyle bu son derece doğrudur da. Özellikle Amerikan toplumunda ve aslında giderek dünyanın her tarafında farklı tonlarda da olsa eğitim başarı değerinin yanısıra fırsat eşitliği gibi bir değeri de aşılamaktadır. Eğitimin bugünkü yapılanma biçiminde öğrencileri yüksek başarıya teşvik etmek ve başaranları ödüllendirmek suretiyle başarı değeri aşılanırken, öğrencileri aynı sınıfta eşit şartlara koyarak sınavlarda rekabet ortamına sokmak sûretiyle de fırsat eşitliği değeri aşılanmış oluyor. Parsons ve bir çok sağcı, işlevselci Amerikalı sosyal bilimci, bu tür değerlerin bir bütün olarak toplumda önemli işlevleri olduğunu kaydederler. İleri sanayi toplumu yüksek motivasyonlu, başarıya yönelmiş işgücüne ihtiyaç duyar. Bu da okullardan itibaren tesis edilmeye başlanmış olan farklı başarı oranlarını farklı ödüllendirme ilkesini zorunlu kılmaktadır. Bu durumda hem başaranlar hem de kaybedenler bu ödüllendirmenin sonucunu adil göreceklerdir; çünkü başarı konumları hepsinin eşit şansa sahip olarak girdikleri bir yarışın sonucu olarak şekillenir. Sonuçta Parsons eğitim sistemini bireylerin toplumdaki müstakbel rollerine seçilmenin önemli bir mekanizması olarak görür. Ona göre *eğitim yetişkin toplumun rol-yapısı içerisinde beşerî kaynakların tahsisatına yardımcı olur* (Haralambos, 1984).

Parsons'un modern dünyada eğitimin gelişimiyle ilgili tespitleri, bu gelişim hakkında işlevselci ve sağcı yaklaşımların tipik bir ifadesidir. Bu yaklaşım, benzeri bir çok sosyologca, genel geçer bir görüş olarak dillendirildiğinden daha ayrıntılı üzerinde durmaya gerek yok. Modern dünyada eğitimin kitleselleşmesiyle birlikte, yine kitleler için toplumsal tabakalaşmadaki hareketlilik ihtimalleri veya hızının da paralel olarak geliştiğinde kuşku yok. Yine de eğitimde yaşanan bu devrimsel gelişmenin mahiyeti hakkındaki bakışları çeşitlendirmek gerekiyor. Burada eğitimin yaygınlaşmasıyla toplumsal eşitlik imkânları arasında gerçekten olumlu bir ilişki olup olmadığı sorusu irdelenmeye değer. Diğer yandan eğitimin, özgürlük imkânıyla ne tür bir münasebetinin olduğu da soruna bakış açısını belirleyici niteliktedir. Aslında bu konuda da eğitim sosyologları arasında başından beri şekillenmiş ve oturmuş bazı tipik eğilimleri burada malumu ilam kabi-

linden anlatmak gereksiz. Yine de eğitim ve küreselleşme arasında kurulan ilişkiler ile gerek eşitlik gerekse de özgürlük imkânları açısından küreselleşmenin bir evrim barındırdığı yönündeki görüşlerin paralelliklerine dikkat çekmek başlı başına anlamlı olabilir. Bu yüzden, sanayi toplumunda eğitimin kitlesel gelişimine karşı klasikleşmiş muhalif görüşleri küreselleşme evresinde bir daha hatırlamakta sonsuz faydalar vardır. Nitekim bizzat Parsons'un yaklaşımında hemen dikkat çekilmesi gereken bir nokta, eğitim sisteminin kuşaktan kuşağa aktardığı değerlerin bir bütün olarak toplumun değerleri mi olduğu yoksa küçük, ama hâkim azınlığın değerleri mi olduğudur. Ayrıca okulların meziyetlere dayalı, yani meritokratik ilkelere göre işlediği sorunu tartışmanın odağını oluşturur (Haralombus, 1984). Kuşkusuz, meziyetlerin değerlendirilmesi ve sistemin devamı açısından işlevsel kılınması yönünde son derece efektif bir performans söz konusudur. Ancak eleştirileri besleyen yanı, sonuçta meziyetlerin bütün toplumsal katmanlarda özgürce ve eşit fırsatlar altında serpilmesiyle ilgili kaygılardır.

İleri derecede modernleşmiş ülkelerde bile eğitimin ne ölçüde eşit fırsatlar yarattığıyla ilgili yapılan çalışmalar, en azından Parsons'un yazdığı zamanlara kadar bile çok iyimser bir tablo ortaya koymuyordu. 1959'da yayınlanan ve İngiliz eğitim sistemini her bakımdan masaya yatıran raporda çocukların *yalnızca % 12'sinin on yedi yaşına kadar okula devam ettiğini ve okuldan erken ayrılmanın akademik performanstan çok, sınıf kökeniyle yakından ilişkili olduğunu* göstermiştir (Giddens, 2000). 1966'da sosyolog James Coleman'ın ABD Millî Eğitim Komisyonunun etnik, dinî ya da ulusal köken farklılıklarından kaynaklanan eşitsizlikler hakkındaki rapor talebine cevap olarak yaptığı kapsamlı araştırmada beyazlar ile Asyalı Amerikalılar, başarı sınavlarında siyahlarla öteki azınlıklardan daha başarılıydılar. Görünürde hepsine Parsons'un dediği anlamda eşit şanslar ve eşit sınavlarla, eşit başarıya eşit ödül mekanizması vardı. Ancak Coleman, *çalışmanın esas olarak siyahların bulunduğu okulların, çoğunlukla beyazların bulunduğu okullara kıyasla daha az olanaklara, daha büyük sınıflara ve kötü koşullardaki binalara sahip olduğu sonucunu vereceğini* beklerken *sonuçlar, bu türden farklılıkların beklenenden çok daha az olduğunu* göstermiş:

*Coleman, okullarda sağlanan maddî kaynakların eğitim başarısı üzerinde önemsiz bir fark yarattığı sonucuna vardı; en belirleyici etki, çocukların kökenlerinden kaynaklanıyordu. Coleman'ın sözleriyle, çocuklara yönelik evden, oturdukları semtten ve yakın çevreden gelen eşitsizlikler, okul sonrası yetişkin yaşamlarında karşılaştıkları eşitsizliklere dönüşecek biçimde sürmektedir* (Coleman et al., 1966: 325). *Bununla birlikte, yoksul kökenlerinden gelen, daha iyi durumdaki öteki öğrencilerle yakın ar-*

*kadaşlık içindeki öğrencilerin okulda daha başarılı olabileceklerini gösteren kanıtlar da vardır* (Giddens, 2000, s. 447).

Yoksul kökenlerden gelenler, genellikle aile içinde eğitim aşamalarını tırmanma eğilimi taşımadığı halde, okul içinde sınıfsal açıdan daha iyi durumda olanlarla arkadaşlık yapanlarda istisnaî bir başarı görülüyor. Yani başarı ve eğitim yoluyla yükselme hırsı burada en iyi ihtimalle bulaşıcı bir yolla alt sınıflara sirayet eden, daha ziyade yüksek sınıfların bir niteliği olarak görülüyor. Bu durum, eğitimin kitleselleşmesinin sınıfsal farklılıkları giderici etkisi hakkında iyimser olunamayacağını yeterince gösterir. Ocak ayında kaybettiğimiz, Fransız düşüncesinin en büyük sosyologlarından Pierre Bourdieu 1970/1992 yılında (Jean-Claude Passeron ile birlikte) yayımladığı *Reproduction in Education, Society and Culture* isimli eserde, tam da bu sınıfsal eşitsizliklerin eğitim yoluyla nasıl yeniden üretildiğini tasvir etmişti. Daha ileri giderek Bourdieu, eğitimin modern toplumdaki işlevinin iktidar ilişkilerini, ayrımcılıkları ve eşitsizlikleri yeniden üretmekten ibaret olduğunu kaydetmişti. Buna göre, eğitim, özü itibariyle keyfî olan ama görünüşte olmasa da fiîlen iktidara dayalı olan bir kültürel şemayı sürdürmektedir. Bu şema özü itibariyle keyfîdir; çünkü normalde toplum içindeki herhangi bir altkültürün diğerinden daha objektif, daha iyi veya daha kötü olduğuna karar verecek bir ölçüt yoktur. Buna rağmen gücün fiilî varlığı bu kültürlerden kendisine ait olanı geçerli ve doğru kültür olarak empoze eder. Durkheim veya Parsons gibi sağcı-işlevselci düşünürlerin düşündükleri gibi, eğitim, bir bütün olarak toplumun kültürünün değil, sadece *hâkim sınıfların* kültürlerinin aktarım işlevini görmektedir. Bu sınıfların anlamlar dayatma ve dayattıkları bu anlamları meşru olarak kabul ettirme güçleri vardır. Bourdieu, hâkim kültüre *kültürel sermaye* adını veriyor; çünkü bu sermaye eğitim yoluyla servete ve iktidara tahvil edilebilir.

Kültürün eğitim yoluyla yeniden üretimi bütün bir toplumsal sistemin yeniden üretiminde anahtar bir rol oynamaktadır. Bir *Institute for Scientific Information Social Science Citation Index*'in bir atıf klasiği ilan ettiği kitabında Bourdieu (1988) tarafından eğitim hakkında dile getirilen eleştiriler, aslında eğitimin marksist bir açıdan yeniden ifadelendirilmesinden ibaretti. Bu ifadelerin güncel önemi, yayımlandığı dönemlerde eğitim seviyesinde yaşanmakta olan kitlesel patlamaların klasik marksist veya daha genel bir ifadeyle *sol* eleştirileri boşa çıkaracağının yaygın olarak düşünülmesine karşı verilmiş güçlü bir cevap oluşturmasıydı. Bourdieu ve Passeron'un konuştuğu ortam, küreselleşmenin yol açtığı imkânların eğitimin mevcut eşitsizliklerinin giderilmesinde herkese eşit derecede fırsatlar sağladığı, dolayısıyla *sol* bir eleş-

tirinin artık tamamen *boş*a çıktığının düşünüldüğü günümüz ortamını fazlasıyla andırmaktadır. Bourdieu ve Passeron'un dünyada sol-sağ ayrımının henüz oldukça revaçta olduğu bir dönemde kaleme aldıkları bu *atıf klasiği* eserde, eğitimin, bütün kitlesel yayılımına ve fakir çocuklarının bile yükselişine imkân veren zengin örneklemlerin oluşumuna yol açmasına rağmen, eşitsizliğin yeniden üretimi işlevini terk etmediği çarpıcı bir biçimde sergileniyor.

Yukarıda değindiğimiz Coleman'ın raporundaki bulgular, yani eğitimdeki başarı veya ilerleme ile sınıfsal köken arasındaki ilişkilerin sebebi, Bourdieu tarafından sınıfsal eşitsizliklere dayalı kültürün yeniden üretimine bağlanır. Bourdieu bu bulguları formüle eden bir önerme ileri sürer: bütün okul eğitimi başarısı temelde hayatın en erken döneminde önceden alınmış olan eğitime dayanır. Gelişigüzel başlamaz, aksine önceden belli becerilere ve bilgilere dayanır. Hâkim sınıflara mensup çocuklar bu becerileri ve bilgiyi okul öncesi yıllardan itibaren içselleştirmişlerdir. Bu yüzden onlar sınıfta aktarılan mesajların şifresini çözecek anahtarlara sahiptirler. Daha açık bir ifadeyle onlar mesajın şifresine sahiptirler. Dolayısıyla toplumsal grupların eğitimsel başarıları doğrudan doğruya sahip oldukları kültürel sermayenin miktarına bağlıdır. Bu yüzden orta-sınıf öğrenciler işçi-sınıfına mensup öğrencilerden daha yüksek bir başarı seviyesine sahip olurlar; çünkü orta-sınıf altkültürü hâkim kültüre daha yakındır. Bourdieu, eşitlikçi vurgusu her zaman biraz daha önde olmuş olan Fransız eğitim sistemi üzerinde yaptığı gözlemlerde, öğretmenlerin öğrencileri notlandırmada bile tarafsız davranmalarının mümkün olamadığını ve büyük ölçüde hâkim sınıfın değerlerini ve stillerini önceliklerini kaydeder. Bir öğrencinin kolayca görülemeyen nüanslarda gösterdiği fark onun notlandırılmasında bir adım önde olmasını sağlıyor. Altı sınıflardan gelen öğrenciler genellikle hâkim sınıfların tarzını benimseyen öğretmenlerin gramer, aksan, ses tonu ve konuşma tarzında içkin olan anlamları kavramaktan acizdirler. Oysa diğerlerinde bunun anlam şifreleri önceden mevcuttur. Bu yüzden Bourdieu'ya göre eğitimin modern toplumdaki esas amacı, bütün eşitlikçilik iddialarına rağmen, aslında bir *eleme işlevi*ni yerine getirmektir. Bu da alt sınıf (Bourdieu *işçi sınıfı* der, oysa artık işçilerin bir sınıf bütünlüğüne sahip olduklarını söylemek kolay değildir) insanlarını eğitimin daha üst düzeylerinden bertaraf etmek anlamına geliyor (Bourdieu, 1988). Coleman'ın da altmışlı yıllardaki istatistiksel görüntüsünü verdiği gibi, alt sınıfa mensup olanlar doğrudan bir engellemeyle karşılaşmıyorlar. Aksine, görüntüde diğer insanlarla aynı sıralarda okul okumaya bile teşvik ediliyorlar; ama yaşadıkları koşullar, ailenin ekonomik durumu ve bu durumun ürettiği kül-

tür içinde daha yüksek bir eğitime girmeyi kendilerine kolaylaştıran bir yol kat edemiyorlar.

Yeri gelmişken, Türkiye'de 1998'den beri Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi'nin alan puanı adı altında uyguladığı puanlama sisteminin çok daha doğrudan bir sınıf veya tabaka ayrımına yol açtığını söylemek gerekiyor. Yaygın kanıya göre İmam Hatip Liselerinin din eğitimi veya imamlık/hatiplikten başka bir alana yönelmelerini engellemek üzere geliştirilen bu sistem, bütün alt tabaka insanların eğitim yoluyla yükselişini alabildiğine zorlaştıran ve mevcut haliyle sınıf yapısını stabilize eden bir sonuç doğuruyor. İlkin, meslek liselerinden mezun olanların ancak lise meslek alanında yüksek okula devam etmeye zorlamak amacıyla, kendi meslek alanlarının dışındaki alanları tercih ettikleri taktirde cevapladıkları aynı miktar soruya karşılık daha az puan almak suretiyle cezalandırılmaktadırlar. Bu tedbir sadece İmam Hatip Lisesi mezunlarının diğer alanlara kaymalarını engelleyen bir sonuç doğurmuyor, aynı zamanda diğer tüm meslek liselerinin de toplumsal olarak pazar değeri daha yüksek mesleklere girme ve o mesleklerde yükselme şanslarını ellerinden alıyor.

Aslında Türkiye'de meslek liselerine devam eden öğrencilerin genel aile ve ekonomik köken profili göz önünde bulundurulduğunda karşımıza çıkan tablo bu durumu fazlasıyla teyit ediyor. Genellikle alt veya alt-orta sınıf aileler, çocuğun hem meslek sahibi olmasını hem de gerekirse üniversite şansını denemesini isteyerek çocuklarını meslek liselerine gönderir. Meslek liselerine karşı uygulanan bu tedbir, zaten tedbir alınmasa bile Coleman ve Bourdieu'nun analizlerinde bâriz bir şekilde görüldüğü gibi yükselme şansı kısıtlı olan insanların yükselişini imkânsız hâle getirmeye yöneliyor. Bu uygulamanın, nadir de olsa dile getirilen savunmasında (savunulmasına bile gerek duyulmayan, oldu bittiye getirilerek uygulanan bir siyaset), alanında çalışmaya devam edeceklerin teşvik edilmesi söz konusu ediliyorsa da bir teşvikin, başka alanlara yönelme hakkı kesilerek yapılmasının hiç bir şekilde teşvik anlamına gelmeyeceği göz ardı ediliyor. Ayrıca, ömrünü bir alanda yoğunlaşarak geçirenlerin alanlarında daha başarılı oldukları pedagojik olarak doğrulanamamıştır. Dünyada eğitim ve bilgi çok boyutluluğa ve multidisiplinerliğe prim vermeye yönelmiştir. Oysa ülkemizde belli bir alanda hayata gözlerini açmış insanların asla başka alanlarla ilgilenmemesini istemek, eğitim politikamızın belirleyici konsepti haline getirilmiştir. Bu siyaset öğrencinin genellikle ebeveyninin tercihiyle kendi kaderine kendisinin karar veremediği bir yaşta girdiği bir alandan bir daha çıkamamak gibi bir mahkumiyetle karşılaşmaktadır. Eğitimin bugün bile artık yeterince geri sayılan mo-

dern aşamasında, öğrencinin kendi statüsünü kendisine ailesinin veya doğduğu şartların dayattığı bir pasiflik durumundan, kendi başarısıyla kazanabildiği bir bireyselliğe doğru evrildiğinden söz ediliyordu. Oysa meslek liselerine dönük bu uygulama öğrencinin kaderini kendi velisinin seçimine mahkûm etmektedir.

Yine aynı seçme sınavlarının daha vahim bir ikinci uygulaması, okul başarı puanını da hesaba katmaktadır. Bu gerçekten de sınıf ayrımcılığı açısından görülebilecek en pervasız uygulamalardan biridir. Diyelim ki Hakkari'nin Şemdinli ilçesindeki bir lisede bütün üstün zekâlılığını sergileyerek, bütün başarı ölçütlerini de tutturarak bir sınavda başarılı olan bir öğrenci, sırf diğer sınıf arkadaşları da kendi istisnaî performansını sergileyemiyorlar diye, onların başarısızlık puanlarına ortak ediliyor. Diğer yandan maddî imkânlara boğulmuş olduğu için toplam başarısı yüksek olan bir okuldan aynı sınava girerek daha az soruya cevap veren bir öğrencinin girdiği okula giremiyor. Başarıyı etkileyen faktörün tamamen ekonomik durumlar ve şartlar olduğu bilindiğine göre, burada öngörülen tedbirin adı, ekonomik durumu kötü olanların üniversiteye girmeye teşebbüs etmemelerini istemek değil de nedir? Modern dünyanın her bakımdan daha da ilerisinde olması beklenen küreselleşme çağında, öğrencilerin millî eğitim düzeyinde önlerinin kesilmesi gerçeği yeterince düşündürücüdür. Küreselleşmenin eğitim alanında açtığı eşitlik ve özgürleşim imkânları üzerinde düşünmeden önce durup Türkiye'nin küreselleşmenin neresinde olduğunu tespit etmek daha doğru olabilir.

### Küreselleşme, İnternet ve Eğitimde Yeni Fırsatlar

Genellikle küreselleşen dünyada eğitimle ilgili en çok vurgulanan şey, küreselleşmenin sınıfsal kısıtlanmışlıkların giderilmesi için sonsuz imkânlar sunduğudur. Bu konuda, hemen başvurulan örnekler, bugün dünyanın her tarafında, birinci sınıf okullarda, ekonomik köken itibariyle oldukça aşağılardan gelmiş olan öğrencilerin almayı başarabildikleri burslar sayesinde tahsil hayatına devam edebilmeleridir. Gerçekten de, devlet eğitimi yoluyla burs alma sürecinde gittikçe daha da fazla geçerli olan bazı ayrımlar, internet âleminin erişim imkânları sayesinde bir avantaja bile dönüştürülebiliyor. Bugün sadece Türkiye'den bu yolla dünyanın değişik üniversitelerinde okumaya hak kazanmış insanların sayısı ilk etapta ciddi bir iyimserliğin kaynağı olabilir. Ancak bu tarz örneklerin çoğalması, eğitim konusundaki modernist önermenin gerektirdiği şeyi bile hâlâ gerçekleştirmiş değildir. Bunu başarabilmiş olanlarla başaramamış ve hiç bir zaman başaramayacak olanlar arasındaki oranı düşündüğümüzde, eğitimin sınıfsal yeniden-üretime katkısının kırılması açısından çok fazla iyimser

olmayı gerektirecek bir durum olmadığını anlarız. Sonuçta bu yükseliş sürecine girmeyi başarabilenler üzerinde tek tek bir inceleme yapıldığında, bunların zaten yukarıdaki raporda Coleman'ın tespit ettiği gibi ya orta sınıflardan geldiğini veya üst veya orta sınıfların alt kültürüyle bir temasları sayesinde bir akademik yükseliş eğilimine girdikleri anlaşılır. Ayrıca en alt tabakadan gelip de toplumsal tabakalaşmanın en üst seviyelerine tırmanmış insan örneklemeleri genellikle başvurulan tipik bir sağcı edebiyattır. Bunu zaten başarmış olanların sisteme şükretmeleri, zaten sistemin *tutunamayanlar* aleyhindeki sınıfçı siyasetinin sıradan bir meşrulaştırıcı ritüeli değil midir? Ayrıca söylemek gerekir mi ki bu şükrü edâ edenler zaten bu sistemin içinden bir yol bulup yüksek öğretim imkânları bulabilmiş olanlardır. Geriye kalanlar zaten hiç bir zaman böyle bir imkânı yakalayamayacaklardır. Ama gerçekten de eğitim sisteminde kendilerine de açık olan ve meritokratik bir temelde işleyen yükseliş imkânlarına başvurmayı hiç denemedikleri için değil, büyük ihtimalle, en azından, maddî şartları bu imkânlara başvurma ufkuyla donanımlı olmadığı için bu imkânı yakalayamamışlardır.

Küreselleşmenin önemli bir göstergesi veya küresel çağın önemli iletişim aracı olan internetin, eğitimin mahiyetinde de ciddi katkıları olduğu kesinlikle doğrudur. Bugün bu yolla açılan eğitim imkânları Ivan Illich'in okulsuz toplumla ilgili hayallerine önemli bir boyut katabilirdi. Illich'in yine 1971'de yayınlanan kitabında, esasen hayatın her safhasında herkesin zaten almakta olduğu eğitimin okul kurumlarının onayına ve rütbelendirmesine bağlanmasında toplumdaki güçlü hiyerarşilerin üretim ve sürdürümünün önemli bir rolü olduğuna dikkat çekiliyordu. Üstelik eğitim insanların bastırılması ve baskıcı ve bastırıcı disiplinler altında eğilip bükülmesine yarıyordu ve esas itibariyle hiç bir olumlu işlev görmüyordu. Illich'in eleştirilerinin akabinde önerdiği alternatif, okul dışı ve hayatın her evresine yayılmış eğitim imkânlarının keşfedilip geliştirilmesiydi. Bu açıdan bakıldığında, internetin bugün sağladığı imkânlar, kuşkusuz okullaşmanın negatif etkilerine karşı bir çözüm olarak düşünülebilirdi. Oysa Illich'in önerileri insanların okulsuz da yapabilecekleri ve okulda öğrendiklerinin çok daha fazlasını ve faydalısını okul dışı yollarla da öğrenebileceklerini salık verirken, önerdiği mekanizmaların hiç biri toplumsal eşitsizliği giderici hiçbir çare içermiyordu. Aksine bu yollar, zaten okula göre yapılandırılmış toplumsal hiyerarşi ve tabakalaşmaya karşı bu tip bir eğitimin hiçbir alternatifi olamayacağı gibi bu sorunları derinleştirici bir etkisinden bile söz edilebilirdi. Bugün internet, Ivan Illich'in hayal bile edemeyeceği kadar, okuldan bağımsız olarak insanların bilgilenme sürecine ciddi katkılar sunabilen, in-

sanları en azından öğrenim bakımından okula bağımlılıktan kurtaran, hatta okuldakinden çok daha verimli ve etkili imkânlar sunan bir ortamdır.

Ancak bu bilgilenme yine de okulun sağladığı diplomalar ve bu diplomalar arasındaki değerlenme farkları bakımından henüz hiçbir şey sunamamaktadır. Üstelik internet aracılığıyla bugün uzaktan eğitim imkânları zorlanabilmekte, internet üzerinden alınan eğitimlerle okullar bitirilmekte, bu okulların diplomaları alınabilmektedir. Dünyaca bilinen bir çok üniversite bu sisteme kendini uyarlayarak bulunduğu yere hiç uğramayan ve sadece internetteki programlarını yeterince uygulayan insanlara diplomalar da vermektedir. Bu durum okul kurumunun konvansiyonel sınırlarını zorlamakta ve onu iyice ulusötesi ve sanal bir olgu haline getirmektedir.

Ancak bu kurumun en gelişkin versiyonları bile sonuçta okulun sınıflayıcı ve tabakalaştırıcı işlevini yok edebilecek gibi görünmüyor. Tabii ki bu mekanizmada yine ancak belli bir gelir seviyesine sahip olanların altından kalkabileceği büyük paralar dönmektedir. İnternet üzerinden eğitim veren bir üniversiteden mezun olup da bugünkü toplumsal yapıda bir hak iddia etmek mümkün olabilirse de bu, yine ancak o iddiada bulunacak olanın başka özellikleriyle, örneğin sınıfsal öznellikleriyle mümkün olabilir görünüyor. İnternet yoluyla sağlanmış bir diplomanın kendi başına pazarda diğerleriyle aynı kulvarlarda değerlenebileceğini beklemek mümkün görünmüyor. Bu durumda da internetin veya küresel dünyaya özgü başka bir imkânın toplumsal eşitsizliğin, özellikle de fırsat eşitsizliğinin yeniden üretimi için kendine özgü yeni bir zemin oluşturduğunu görmek yeterince ilginçtir.

Bugün internetin sağladığı imkânlarla ilgili propaganda niteliğindeki söylemlerin önemli bir vurgusunun, yarattığı eşitlik imkânları olduğu bir yana, internete erişim imkânlarının ne kadar insana eşit miktarda açık olduğu sorusu bile bu propagandayı yeterince yanlışlayabilecek niteliktedir. Yarattığı görüntüye bakılırsa bugün ortalama her Türk insanının evinde istediği anda bağlantı kurabileceği şekilde bir bilgisayar bulunmakta ve bunu istediği gibi kullanabilmektedir. Oysa rakamlar bu erişim imkânına hâlâ çok az insanın sahip olabildiğini göstermektedir. İnternet bağlantısı olduğu halde bunu yeterince verimli ve küresel dünyanın resmedilen aktivitelerine uygun olarak kullanabilenlerse büyük çoğunlukla yine yaşam tarzı itibariyle toplumun önünde olan insanlar olduğu halen su götürmez bir gerçektir. Tıpkı diğer konularda olduğu gibi, küreselleşmenin açtığı imkânlar büyük

ölçüde, yine eski hâkim sınıflar için gerçek anlamda birer imkân olmuştur. Küreselleşmenin yarattığı hareket kabiliyetlerinin genellikle gelişmiş ülkelerden dünyanın mâdûn bölgelerine doğru tek yönlü olduğunu zaman zaman trajik bir biçimde gündemimize giren *umut ticareti* skandallarıyla yeterince görüyoruz zaten. Meksika ile Amerika sınırında Meksika'ya doğru son derece kolay olan geçişin Amerika'ya doğru olan yönünde bin bir türlü engelli olduğu gerçeğini göz ardı edebilir miyiz? Aynı durumu görmek için belki oraya kadar gitmeye bile gerek yok. Türkiye ile Avrupa ülkeleri arasındaki sınırlar da aynı trafik kuralına göre işlemiyor mu? Gelişmiş ülkelerde okumayı başarabilen ve dolayısıyla bu ülkelere rahatlıkla girebilmiş insanların bu ülkelerdeki varlığı küreselleşmenin hiçbir şekilde iki taraflı işleyen bir süreç olduğunu göstermez. Bu ülkelerde okuma fırsatı bulabilmiş insanların toplumsal tabaka kökenleri üzerinde yapılabilecek bir inceleme buraya gelme düzeyinde bile yolu bulabilme ve buralarda tutunabilme kültürleri itibariyle son derece ciddi bir fark ortaya koydukları anlaşılabilir. Bunların hiç biri kaçak yollarla gemilerin ambarlarında yolculuk yaparak gelmemiştir buralara. Adına beyin göçü de denilen bu sürecin küreselleşmeye hâkim ülkelerce bir tür *devşirme* sistemi olarak çalıştırıldığı, gerçeğin öteki yüzünü oluşturuyor. 11 Eylül sonrası gelişen yeni güvenlik ve ideolojik konseptler eşliğinde alınan bin türlü karar arasında Orta Doğu kökenli olanlara bir ambargo konulması, devşirilmenin bile küreselleşmeye hâkim bir ideolojinin vaftizine ne kadar ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.

Kuşkusuz eğitimde küresel imkânların hiçbir konuda yeni bir şey getirmediğini söylemek anlamına gelmiyor bütün bunlar. Örneğin eğitimdeki yeni ufukların, erken modern zamanlarda neredeyse münhasıran ulus-devletin veya uluslaşma sürecinin hizmetinde yürüyen eğitim kurumunun mahiyetinde her düzeyde kaydedilmesi gereken bir değişim yaratmış ve zamanla daha fazla yaratmaya devam ediyor. Tabii ki bu tamamen küreselleşmeye paralel giden bir süreç olarak ulus-devletlerin zayıflamasıyla da alakalıdır. Bu iki sürecin paralelliklerine ve birbirine bağımlılıklarına neredeyse küreselleşmeyle ilgili bütün metinlerde değinmek bir teâmül halini almış durumda. Modern dönemlerde eğitimin en önemli işlevi uluslar için uygun vatandaşlar yaratmaktı. Eğitimdeki gerçekleştirilebilen veya vurgulanan kadarıyla eşitliğin önemi de o dönemin millet mefhumunun gerektirdiği yekpare bütünlüğe sahip olabilmekti. Bu anlamda yukarıda Parsons'un ve başka modernleşme sosyologlarının tasvir ettikleri kadarıyla modern dünyada eğitimde eşitlik fırsatları veya mekanizmaları açısından cidden büyük mesafeler kat edilmiş, en azından bunun için önemli eleştirel ufuklar açılıp genişletilmiştir. Ancak bu da tabi ki kü-

resel dünyada eğitimin ideolojik işlevinden tamamen soyutlandığı anlamına gelmese de en azından eğitimin kapalı devre bir ulus ideolojisinin kaba bir üretimi işlevini kaybettiği anlamına gelebilir. Bunun yanı sıra, eğitimin yeni ideolojik işlevleri vardır ve bunlar serbest pazar ideolojisinin gerektirdiği türden relativist ve performans yüceltimi ve teknokratizmle ifade edilebilecek değişik kompozisyonlar üretmektedir.

## Kaynakça

Aktay, Y. (1999). *Güneydoğu'da hızlı göç yollarında modernleşme ve kadın: Siirt'te toplumsal kalkınma projesi örneği*. Yayınlanmamış araştırma raporu. Konya: Selçuk Üniversitesi.

Aydın, M. (1997). *Kurumlar sosyolojisi*. Ankara: Vadi Yayınları.

Bourdieu, P. (1988). *Homo academicus* (P. Collier, trans.). Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, P., & Passeron, J. C. (1992). *Reproduction in education society and culture* (R. Nice, trans.). London: Sage Publications. Orijinal work published 1970.

Coleman, J. S. et al. (1966). *Equality of educational opportunity*. Washington DC: Government Printing Ofice.

Foucault, M. (1977). *Discipline and punishment: The birth of the prison* (A. Sheridan, trans). London: Penguin Books.

Foucault, M. (1986). *Cinselliğin tarihi I* (çev. H. Tufan). İstanbul: AFA Yayınları.

Giddens, A. (1994). *Modernliğin sonuçları* (çev. E. Kuşdil). İstanbul: Ayrıntı.

Giddens, A. (2000). *Sosyoloji* (çev. H. Özel & C. Güzel). Ankara: Ayraç Yayınevi.

Haralambos, M. (1984). *Sociology: Themes and perspectives*. Bungay: University Tutoriol Press.

Illich, I. (1973). *Deschooling society*. Harmondsworth: Penguin Books.

Parsons, T., & Gerald M. P. (1973). *The American university*. Cambridge: Harvard University Press.